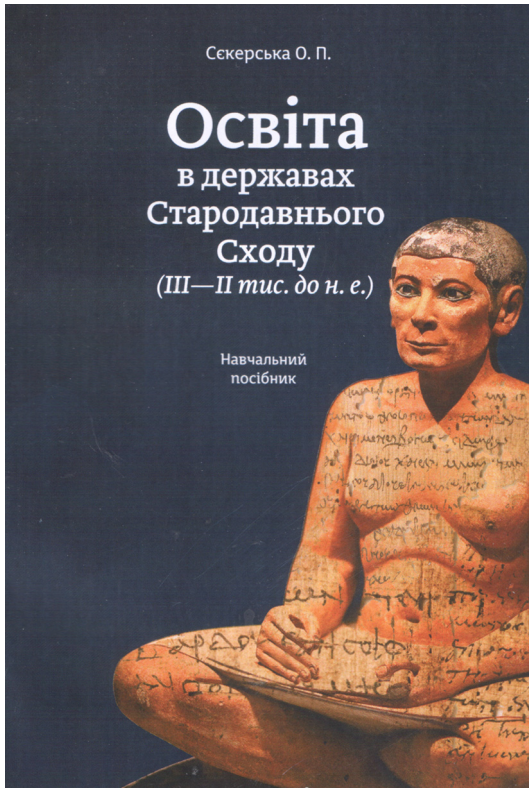


Рецензії

Рецензія: Секерська О. П. Освіта в державах Стародавнього Сходу (III–II тис. до н. е.). Навчальний посібник. Ізмаїл: Ірбіс, 2018. 96 с.

Навчальний посібник, підготований О. П. Секерською, присвячений темі, яка стисло висвітлена як у сучасній українській науковій літературі, так і в спеціальних курсах, які викладаються

у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю нашої країни. А саме освіті в державах класичного Стародавнього Сходу – Єгипті, Шумері, Вавилоні, Ассирії та Хетському царстві. Ця тема торкається початку самого існування цивілізованого світу, оскільки саме в державних утвореннях стародавнього Близького Сходу зародилася писемність, яка є однією з обов'язкових ознак цивілізації. Ранні системи писемності сформува-лися на базі піктографічних знакових



систем, які мешканці долин великих рік Близького Сходу використовували первинно для господарських потреб вже у IV тисячолітті до н. е. При цьому в різних культурах шляхи розвитку писемності відрізнялися і залежали, певною мірою, від чинників зовнішнього середовища. Так, у долині Нілу постала цивілізація Стародавнього Єгипту, сформувалася ієрогліфічна система письма, однією з ознак якої була наявність потужного ідеографічного компонента, який виходив із можливостей візуального коду зображення як знакової системи [Baines 2007; Writing 2013, 213–238; Graff 2017, 221–232]. Єгиптяни фактично від початку створення держави мали можливості наносити ієрогліфічні написи на монументальні кам'яні споруди, бо мали великі запаси каменю різних порід. Винайдення в III тис. до н. е. матеріалу для письма рослинного походження – папірусу – відкрило додаткові можливості для письмової фіксації різноманітної інформації як господарського, так і релігійного змісту. До того ж, поява папірусу дала змогу розвинути і саму систему письма – протягом Старого царства з'являється ієратика – скоропис ієрогліфічних знаків, чудово адаптований до цього матеріалу.

Іншим шляхом розвивалася система письма в південній Месопотамії, де сформувалася шумерська цивілізація. Тут не було ані покладів каменю, ані рослин, з яких можна було б виготовити матеріал для письма на кшталт папірусу. Проте на берегах Тигру та Євфрату було вдосталь алювіальної глини, яку можна було використовувати не тільки як матеріал для будівництва, але і як матеріал для письма. Специфіка глини, як матеріалу, не давала змоги розробити складну образну писемність, на кшталт ієрогліфіки, а тільки більш придатну для швидкого нанесення та абстрактно-символьну систему. Таким видом письма став клинопис, в основі своїй логографічний [Writing 2013, 65–74]¹. Розроблена в Шумері клинописна писемність виявилася вдалою і знайшла подальший розвиток та вдосконалення в інших, більш пізніх державах Стародавнього Близького Сходу – Аккадському царстві, Вавилоні,

¹ Попри те, що логографічне письмо шумерів має суттєві відмінності від єгипетської ієрогліфіки, в основі обох систем покладено систему знакової (ідеографічної) передачі морфем [Петровский 1975; Канева 2006].

Ассирії, Еламі, Хетському царстві, Ахеменідському Ірані тощо. В середині II тис. до н. е. аккадська клинописна мова стає *lingua franca* для країн Передньої Азії, нею ведеться міждержавне дипломатичне листування [Edzard 2018, 321–338].

Обидві стародавні системи письма, ієрогліфіка та клинопис, відрізнялися значною складністю, яка зумовлювала необхідність у професійній підготовці фахових писців. Власне, тут бере початок шкільна та вища освіта, як така, оскільки саме в державах Стародавнього Сходу з'являються перші подібні осередки. Процес навчання у школах Стародавнього Сходу був довгим і надзвичайно складним. Втім, по завершенню учень зазвичай обіймав високу посаду і мав усі шанси зробити непогану кар'єру. Професія писців мала надзвичайно високу соціальну престижність, існував навіть культ книжності, що не дивно, оскільки школи зазвичай функціонували при храмах. В очах пересічних мешканців давньосхідних держав письмо набувало сакрального значення, а освіченість сприймалася як надзвичайна якість людини, дар богів (єгиптяни прямо називали ієрогліфи *mdw-ntr.w* “письменами богів”, відповідно, той, хто вмів їх читати та писати, в очах безписемних сучасників знав мову богів). Кількість грамотних людей, тобто тих, хто пройшов багаторічне навчання у відповідних школах, була дуже незначною. У часи розквіту цивілізацій Близького Сходу вона ледь сягала 20 %, а отже освіта була прерогативою еліти, і аж ніяк не широких мас. Це, однак, не заперечує факту, що саме на Стародавньому Сході бере початок система державної освіти (храми тоді були невід'ємною частиною державної системи).

Отже, рецензований посібник О. П. Секерської “Освіта в державах Стародавнього Сходу (III–II тис. до н. е.)” за змістом має узгоджену та логічну структуру. Він складається з передмови, двох частин (перша є викладенням матеріалу, а друга – хрестоматією), методичних рекомендацій та програми до семінарських занять, завдань для самоконтролю, словника термінів імен та назв, а також списку рекомендованої літератури. Відзначимо також наявність кольорових вкладок з ілюстративним матеріалом, який містить 10 малюнків (на жаль, цей додаток на знайшов відображення у змісті, проте в тексті посилання на малюнки присутні).

Навчальний спеціальний курс, до якого укладено цей посібник, орієнтовано на студентів гуманітарного профілю напряму “історія” та “педагогіка”.

Викладення матеріалу посібника згруповано навколо освіти в п’яти державах Стародавнього Сходу: Єгипті, Шумері, Вавилоні, Ассирії та Хетському царстві. У першій частині (стор. 11–50) приділено увагу таким складовим системи освіти, як структура навчальних закладів; матеріальна складова (писемне приладдя); перелік та огляд доволі різноманітних предметів, які викладалися, методика викладання та виховання; вік, коли учнів приймали до шкіл, і тривалість навчання; гендерні та соціальні вимоги до учнів; подальше кар’єрне зростання учнів після закінчення навчання тощо. Весь цей матеріал викладено на базі залучення даних автентичних джерел, письмових та образотворчих, а також даних археології, що дає цілісну історичну картину.

Текстова частина викладена в доступній і водночас інформативній формі, що робить цей навчальний посібник корисним не тільки для студентів, але й фахівців низки гуманітарних дисциплін і тих, хто цікавиться історією Стародавнього світу. Загалом, доволі складний давньоєгипетський матеріал у посібнику розглянуто на цілком адекватному рівні. У тексті присутні лише незначні термінологічні огріхи. Наприклад, на стор. 16 стосовно давньоєгипетської храмової освіти авторка пише: «У школах для жерців, окрім знань по загальним предметам, давали релігійну освіту, навчали астрономії та медицині. Крім звичайних приміщень, тут існували приміщення для бібліотеки, де зберігалися релігійні та наукові тексти, та спеціальні зали переписування папірусів, їх називали “будинки життя”». Насправді функції та значення “будинків життя” (єг. *pr-ḥnḫ*) були набагато більш комплексними та важливішими, ніж звичайна бібліотека при школі для жерців. “Будинки життя” були інституціями, що існували в межах храмових комплексів, функцією яких вже з I династії було збереження культурної та релігійної традиції та пам’яті. Писці “будинків життя” вважалися найбільш компетентними, вченими та обізнаними, це була еліта серед писців [Gardiner 1938, 157–180; Nordh 1996; Коростовцев 2001, 79 *и сл.*; Лаврентьева 2017, 54–74]. Натомість, звичайні храмові бібліотеки, до яких могли мати доступ учні,

називалися інакше, єг. *pr-md3t* “дім книг” та *pr-sš* “дім писань”, і окремі приміщення [Коростовцев 2001, 74–78]². Далі, на стор. 17 посібника зазначається: “В огорожі Рамессеума, в Танаїсі, в Дейр-ель-Медині та в інших святилищах знайдені фрагменти кераміки із шкільними вправами”. Власне, до “святилиць” із наведених назв можна якоюсь мірою віднести лише Рамессеум – заупокійний храм Рамсеса II в Західних Фівах. Місто Таніс (у тексті помилково “Танаїс”) (суч. Сан-ель-Хагар, єг. *Dʿnt*) – столиця ХІХ нижньоєгипетського нома, але не святилище. Нарешті, Дейр-ель-Медина (єг. *š.t m3ʿ.t* “Місце істини”) – це також не святилище, а спеціальне поселення майстрів у Західних Фівах, які за доби Нового царства займалися оформленням фараонівських гробниць у Долині царів. Втім, попри окремі термінологічні недоліки, викладений у першій частині праці матеріал заслуговує на високу оцінку з точки зору інформативності та змістовності й цілком виконує свою навчальну функцію.

У другій частині посібника (стор. 51–75) надано хрестоматію давньосхідних текстів українською мовою, дотичних до теми. Переклади надані за країнами походження: Єгипет, Шумер, Вавилон, Ассирія, Хетська держава. Щодо підбору джерел, жодних заперечень немає, залучені всі необхідні тексти, які дозволяють студенту розкрити тему освіти на Стародавньому Сході мовою автентичних джерел. Крім того, переклади текстів супроводжуються стислим, але інформативним та коректним описом і характеристикою самих джерел, що дає змогу глибше і точніше зрозуміти їхній зміст. Єдине, на що б ми звернули увагу, це відсутність посилань на літературу, звідки було взято ті чи інші переклади, та даних про перекладачів з оригінальних текстів. Втім, можливо, це компенсується наявним списком російськомовних спеціалізованих хрестоматій та російськомовної і перекладної фахової літератури наприкінці посібника (стор. 92–94).

Методологічна частина посібника (стор. 76–82) зроблена на високому рівні й показує добру продуманість та спланованість навчального курсу, для якого був підготовлений рецензований посібник. Позитивним і важливим є наявність словника назв, імен та термінів (стор. 83–91). Водночас, можна було б побажати

² Див. докладніше: [Hagen 2018, 71ff].

побачити в довіднику ще й таку сучасну ознаку, як список електронних посилань на сайти та веб-ресурси, які присвячені тематиці Стародавнього Сходу і, зокрема, містять фотографії та описи єгипетських, месопотамських та анатолійських артефактів та археологічних об'єктів. Втім, це побажання може бути цілком реалізовано в межах безпосереднього викладення спецкурсу з урахуванням мінливості електронного медійно-інформаційного середовища.

Отже, рецензований навчальний посібник О. П. Секерської є, на наш погляд, вдалим. Проте він є доволі рідкісним зверненням на рівні спеціального курсу до тематики Стародавнього Сходу. Такий аспект, як процес освіти та виховання, був головним фактором продовження життєдіяльності цих цивілізацій протягом трьох тисячоліть, а отже цей досвід залишається важливим і для сьогодення. Можна тільки побажати вдалого викладання цього цікавого курсу і надалі та впровадження подібних спеціальних курсів, орієнтованих на історію Стародавнього Сходу, в навчальний процес в українських вищих навчальних закладах педагогічного та історичного профілю.

ЛІТЕРАТУРА

Канева И. Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 2006.

Коростовцев М. А. Писцы Древнего Египта. Москва, 2001.

Лаврентьева Н. В. “Дом Жизни” и сакральная традиция древнего Египта // Сходознавство, 2017, № 77.

Петровский Н. С. Звуковые знаки египетского письма как система. Москва, 1978.

Baines J. Visual and Written Culture in Ancient Egypt. Oxford, 2007.

Edzard L. Diplomatic Multilingualism in the Middle East, Past and Present: Multilingualism, Linguae Francae and the Global History of Religious and Scientific Concepts // Multilingualism, Lingua Franca and Lingua Sacra / Ed. by J. Braarvig, M. J. Geller. Berlin, 2018.

Gardiner A. The House of Life // The Journal of Egyptian Archaeology. 1938. Vol. 24.

Graff G. Predynastic Egyptian Iconography: Contributions and Relations with the Hieroglyphic System's Origin // Non-scribal

Communication Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas: the semantics of a-literate and proto-literate media (seals, potmarks, mason's marks, seal-impressed pottery, ideograms and logograms, and related systems) / Ed. by A. M. Jasink, J. Weingarten, S. Ferrara. Firenze, 2017.

Hagen Fr. (with a contribution by *Soliman D.*). Archives in Ancient Egypt, 2500–1000 BCE // **Manuscripts and Archives.** Comparative Views on Record-Keeping / Ed. by A. Bausi, Chr. Brockmann, M. Friedrich, S. Kienitz. Berlin, 2018.

Nordh K. **Aspects of Ancient Egyptian Curses and Blessings. Conceptual Background and Transmission.** Uppsala, 1996.

Writing – **Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium** / Ed. by K. E. Piquette and R. D. Whitehouse. London, 2013.

REFERENCES

Kaneva I. T. (2006), *Shumerskiy yazyk*, Peterburgskoe vostokovedeniye, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Korostovtsev M. A. (2001), *Pistsy Drevnego Egipta*, Zhurnal “Neva”, Letniy sad, Moscow. (In Russian).

Lavrentyeva N. V. (2017), “‘Dom Zhizni’ i sakral’naya traditsiya drevnego Egipta”, *Shodoznavstvo*, No. 77, pp. 157–80. (In Russian).

Petrovskiy N. S. (1978), *Zvukovyye znaki egipetskogo pis'ma kak sistema*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Baines J. (2007), *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*, Oxford University Press, Oxford.

Edzard L. (2018), “Diplomatic Multilingualism in the Middle East, Past and Present: Multilingualism, Linguae Francae and the Global History of Religious and Scientific Concepts”, in J. Braarvig, and M. J. Geller (eds), *Multilingualism, Lingua Franca and Lingua Sacra*, Max Planck Institute for the History of Science, Berlin, pp. 321–38.

Gardiner A. (1938), “The House of Life”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 24, pp. 157–80.

Graff G. (2017), “Predynastic Egyptian Iconography: Contributions and Relations with the Hieroglyphic System's Origin”, in A. M. Jasink, J. Weingarten, S. Ferrara (eds), *Non-scribal Communication*

Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas: the semantics of a-literate and proto-literate media (seals, potmarks, mason's marks, seal-impressed pottery, ideograms and logograms, and related systems), Firenze University Press, Firenze, pp. 221–32.

Hagen Fr. (with a contribution by D. Soliman) (2018), “Archives in Ancient Egypt, 2500–1000 BCE”, in A. Bausi, Chr. Brockmann, M. Friedrich and S. Kienitz (eds), *Manuscripts and Archives. Comparative Views on Record-Keeping*, Walter de Gruyter, Berlin, pp. 71–170.

Nordh K. (1996), *Aspects of Ancient Egyptian Curses and Blessings. Conceptual Background and Transmission*, Uppsala University Press, Uppsala.

Writing – Piquette K. E. and Whitehouse R. D. (eds) (2013), *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*, Ubiquity Press, London.

M. O. Тарасенко